

Гриневич Людмила (Київ)

ПРОДОВОЛЬЧА КРИЗА І ГОЛОД 1928–1929 рр. В ОЦІНКАХ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

В статті з'ясовуються оцінки українським населенням причин голоду 1928–1929 рр., визначаються особливості негативної політичної активності в УСРР, обґрунтовується теза про тісне переплітання в ній національних і соціальних мотивів.

Ключові слова: УСРР, продовольчі ускладнення, голод 1928–1929 рр., суспільна свідомість.

Проблематика суспільних настроїв в Україні в умовах сталінської «революції згори» вже давно перебуває у центрі уваги вітчизняних і зарубіжних дослідників¹. Між тим досі залишаються нез'ясованими особливості реагування різних верств населення УСРР на продовольчі ускладнення в містах і голод на селі, що ними було позначене життя суспільства у 1928–1929 рр. Дана стаття має на меті заповнити цю прогалину.

Утверджуючи принцип «перевернутої реальності», сталінські пропагандисти всіляко запевняли, що абсолютна більшість населення СРСР беззастережно підтримує «генеральну лінію партії», а протистоїть солідарним діям влади та «здорової частини» суспільства тільки жалюгідна купка незгідних — опозиціонерів, непманів, «куркулів», «колишніх людей». Між тим, попри добрячий розмах, агітаційно-пропагандистські акції влади не давали бажаного ефекту. Вони не годні були затулити очевидне: дедалі важчі реалії повсякденного життя. В численних листах до можновладців і до редакцій газет пересічні громадяни дивувалися необізнаності «верхів» із ситуацією на місцях і нерідко сварили пресу, називаючи її «брехливою» та «дурною». Такі листи, подекуди зведені в таємні інформаційні бюлетені, так само як і перлюстрація червоноармійської кореспонденції, відомості, зібрані таємними інформаторами для політичних структур і спецорганів, разом зі щоденниками та спогадами очевидців дають нам можливість почути голоси простих людей, дізнатися про їхні справжні думки та почуття, їхнє ставлення до тих чи тих подій, зокрема і щодо причин неврожаю та голоду 1928 р.

Стомлені багатолітніми війнами та революціями, руйнаціями та розоренням, прості люди — і городяни, і селяни — прагнули того, чого прагне будь-яка людина у будь-які часи: нормального, людського життя для себе та своєї родини — і то не колись і не десь, не у світлому комуністичному майбутті, а вже тепер. Тому палкі заклики більшовицьких вождів «наздогнати і перегнати» капіталістичні країни, широко закроена кампанія популяризації «будов соціалізму» — нових промислових гігантів на кшталт Дніпробуду надихали хіба що недо-свідчену міську молодь і тих переконаних ідеалістів, котрі з таким самим

натхненням пропагували переселення найближчим часом усіх селян з традиційних хат-мазанок у багатоповерхові будинки. Звичайних людей хвилювали земні проблеми: робітників — постійне зростання норм виробітку і зниження розцінок праці, службовців — низькі зарплати на тлі дефіциту й дорожнечі, селян — непропорційно високі ціни на одяг, реманент, а головне — важкий податковий тягар, що примушував говорити про ставлення робітничо-селянської влади до селян як до «гаманців-самотрясів» чи «советських дійних корів»². Розгортання взимку 1928 р. надзвичайних заходів додало ще й примусове вилучення вирощеного хліба, доповнене примусовими фінансовими кампаніями (поширення позик, самообкладання), описами та продажем з торгів особистого майна.

Атмосфера сваволі, що стрімко поглинала село, навіювала господарям невеселі думки — і про скасування НЕПу та повернення воєнного комунізму, і про еміграцію, і про пекло на землі. «Чи не відправитися до Мавзолея, до Леніна і сказати: “Дивись, до чого ти довів”», — невесело жартували 1928 року євреї-кустарі, реагуючи на наслідки здійснюваних владою «антикризових заходів»³.

А 58-річний український селянин Я. Лів із Кривого Озера у Первомайській окрузі, сподіваючись пробитися крізь гори газетного «позитиву», відправив до «Радянського села» три листи, проте жодного з них так і не опублікували. Зате четвертий лист наполегливого хлібороба, також не оприлюднений, потрапив до таємного бюлетеня. Автор добачив схожість радянського сьогодення із селянськими бідами у Шевченковому «Сні»: «Душе моя, убогая, чого марно плачеш? Чого тобі шкода? Хіба ти не бачиш? Хіба ти не чуєш людського плачу... Латану свитину з каліки знімають, з шкурою знімають, а от там удову за самообкладання розпинають. А онде під тином опухла дитина голодная, мре, а мати звільнення із БУПРу жде. І от ми тепер бачимо, що все те збулося, що Шевченко писав. І як він знав наперед, що радянська влада буде тягнути подушки, рядна, кожухи, свити, столи, скрині і все, що під руку попало»⁴.

З початком весни 1928 р., як тільки стало зрозуміло, що засіяна восени озимина не зійшла на величезних площах, у настроях населення України почало виразно відчуватися тривожне очікування неврожаю та повторення голоду 1921 р. Власне, нервувати селян змушували не так природна стихія, як проведена перед тим безоглядна викачка хліба, що залишала їх без рятівних страхових запасів. У дореволюційні часи в успішних господарів такі запаси могли сягати й двох річних урожаїв. Ситуацію загострювало те, що попри масштабну загибель засівів і офіційні заяви про скасування надзвичайних заходів уповноважені партійці різних рангів не припиняли атакувати село, вимагаючи вести хлібозаготівлі за принципом «будь-що». «Ось хліб забрали, сукіні діти, — висловив своє роздратування такою практикою один із агрономів містечка Хорол на Лубенщині, — а тепер дощу немає, озимі загинули, буде голод, тоді й дізнаються, як забирати хліб, і дізнаються, що таке руський селянин»⁵.

Наприкінці весни–влітку 1928 року тривожні чутки про можливий голод переросли у загальне хвилювання, а подекуди й у паніку, зумовлену перебоями

постачань хліба у міста, його раптовим зникненням із сільських базарів та голодом біднішого селянства південних степових округ. Голод ставав реальністю, однак містяни, здавалося, якийсь час ще не могли в це повірити. «Куди подівся хліб?», «Чому немає хліба?» — раз по раз запитували робітники представників влади на регулярних мітингах і зборах. Тим часом селяни, намагаючись купити хліб — головний харчовий продукт у тогочасному раціоні, хвилями сунули в міста, де простоювали годинами біля кооперативів і пекарень у довжелезних чергах. Усім хліба не вистачало, тиснява і бійки у чергах нерідко переростали у голодні демонстрації. Люди були налаштовані войовничо. Сотні їх — переважно жінок — рушали з черг до сільрад і райвиконкомів, ремствуючи: «Податки забрали, хліб викачали, а тепер і за гроші не дасте, з голоду здихаємо, досить знущатися над нами»⁶.

По селах напівголодні люди пробували чинити організований опір вивезенню хліба. З 11 квітня 1928 р. групами приходили до сільради по хліб селянки Воронцівки Качкарівського району, що на Херсонщині. Коли 23 квітня вони побачили, що заготовлене збіжжя готуються вивезти з села, почалися заворушення. Натовп із 300 осіб припинив вантажні роботи, після чого примусив сільраду щодня передавати до місцевої пекарні 30 пудів борошна, щоб люди могли купувати хліб. Власне, протягом п'яти діб владу в селі було спаралізовано: охороняючи збіжжя, селяни на ніч виставляли біля амбару охорону, якій у разі чого належало бити на сполох; самих же представників влади кілька селян регулярно супроводжували до поштово-телеграфної контори, контролюючи зміст їхніх телефонних розмов. Найактивніших учасників цієї пригоди пізніше заарештували⁷.

Іноді сутички виникали просто на залізничних станціях, де збіжжя зберігали перед відправкою. Драматичну картину можна було спостерігати 7 травня 1928 р. на ст. Пришиб у Михайлівському районі на Мелітопольщині. Тут близько 120 жінок і 60–70 чоловіків не давали вантажити борошно для робітників Молочанського заводу, вимагаючи роздати його голодним селянам. На станцію саме прибув потяг із червоноармійцями, і натовп жінок кинувся до нього з воляннями: «Дорогі синочки, дивіться, ми голодуємо, ось що з нами зробили». Спецоргани заарештували шість ініціаторів цієї «волинка» із заможних селян, однак констатували, що у виступі активністю відзначилися й дружини незаможників та члени КНС⁸.

Подекуди голодні селяни намагалися шукати захист у робітників, а часом разом із ними брали участь у маніфестаціях. 7 червня 1928 р. у Херсоні, наприклад, делегація з десяти селян — мешканців п'яти сіл — прийшла на завод ім. Г. Петровського «просити захисту у робітників за селян перед радянською владою». Адміністрації вдалося умовити селян звернутися до ОВК; пізніше ГПУ заарештувало ініціаторів «провокації»⁹. А от у Миколаєві, п'ять днів по тому, уникнути ексцесів не вдалося. 12 червня в місті почалися масові заворушення, поштовх яким дали селяни з навколишніх сіл, які прибули на завод ім. Марті скаржитися на відсутність хліба. Розчулені робітники намагалися за свої гроші купувати для голодних хліб у місцевих торговців. Врешті пів тисячі людей —

селян, до яких приєдналися і робітники, вийшли на вулиці. Голодні люди рушили до окрвиконкому з вимогою до влади: «Дайте хліб!». Події відлунили і в армії, коли 14 червня близько 100 мешканців с. Тернівки прорвалися до розташованого поблизу Миколаєва табору червоноармійців 43-го стрілецького полку і почали жалітися на своє гірке життя. «Як нам не було погано за царя, — казали вони, — але ж такого становища з хлібом на селі ніколи не було». Деякі селяни, побачивши у помийних відрах табору залишки хліба та їжі, стали жадібно їх поїдати. Приголомшені цим червоноармійці говорили між собою: «До чого ж радянська влада довела селянство, забрала в нього хліб, і тепер селяни помирають від голоду... Те, що коїться в Миколаєві, — робиться скрізь»; «Почалося голодування, дійшло до страйків і демонстрацій»; «Невдовзі має розпочатися повсюдне повстання. Миколаїв — це тільки початок. Нас направлять на придушення, але ми не підемо»¹⁰.

Протягом квітня–червня 1928 р. хвиля розпачливих листів, зокрема й про голодування села, захлеснула військові частини, розташовані на українських теренах. Прикметно, що відповідальність за голод дописувачі одностайно покладали на владу, яка й не думала припинити конфіскації хліба. «У нас тепер на селі жорстокий голод. Якщо тобі шкода рідних <...>, то зніми шапку перед політруками і командирами, і подякуй радянській владі за викачку хліба і за те, що народ у нас тепер ходить, як собаки, біля кооперативу з пустими мішками, просить допомогти їм хоча б фунтом борошна», — писали рідні до бійця 99-ї стрілецької дивізії. «У нас тепер майже голодовка <...>. Ходять по хатах, і роблять реквізицію хліба», — йшлося в листі до бійця 100-ї стрілецької дивізії¹¹. Листи від рідних, зазвичай гостро негативні за своїм політичним звучанням, сколихнули червоноармійську масу. Спочатку селянська, а згодом, мірою скорочення продовольчого забезпечення міст і зростання виробничих навантажень на підприємствах, також і робітнича частина червоноармійців під час політзанять, на зборах, а найчастіше у розмовах поміж собою обурювалася чинним становищем і цілком ясно виявляла антирадянські настрої та наміри з початком війни повернути зброю проти радянської влади. У травні 1928 р. Особливий відділ УВО відзначав такі розмови серед селян-червоноармійців: «У разі війни — ліси будуть переповнені бандитами» (80-та сд), «Нехай тільки спалахне війна, всі ці організації розлетяться і селянство піде боротися за свої права» (44-та сд), «У випадку війни повернемо багнети проти тих, хто дере шкуру з селян» (51-ша сд), «Як тільки спалахне війна, ми кинемо гвинтівки й розбіжимося по домівках» (рота зв'язку 17-го ск) тощо¹².

Те, що причиною українського голоду 1928 р. були не так заморозки чи посуха, як сталінські надзвичайні заходи і спричинена ними дестабілізація хлібного ринку, вочевидь усвідомлювала й влада. Принаймні, непублічні розмови на цю тему вела «права опозиція». Восени 1928 р. в Україні з коротким візитом перебував О. І. Риков. Як годиться, у публічних виступах та інтерв'ю голова союзного РНК демонстрував оптимізм, запевняючи, що наслідки недороду в Україні обов'язково будуть подолані з допомогою всього СРСР¹³. Майже напевно, однак, у довірливих розмовах із потенційними однодумцями майбутній

лідер «правих» висловлював інше бачення причин кризи в Україні. Значно пізніше, вже у березні 1938 р. під час Бухаринсько-троцькістського процесу, звинувачений в антирадянській діяльності колишній нарком торгівлі УСРР М. О. Чернов розповів про свою зустріч із Риковим восени 1928 р. у Криму. «У 1928 році, — заявив він, — на Україні був недорід, і я пояснював цей недорід не тими кліматичними умовами, котрі лежали в основі цього недороду — була дуже погана зима і погана весна тоді на Україні, котра згубила засів, — а вважав, що цей недорід є не випадкове, а органічне явище, спричинене застосуванням надзвичайних заходів у хлібозаготівлях, оскільки ці надзвичайні заходи, на мою думку, призвели до знищення у селянства, й у середняка в тому числі, зацікавленості у розвитку свого господарства, у догляді за засівами, у кращому обробітку землі і так далі <...>. На зустрічі я інформував Рикова про становище в українському селі, про той недорід, котрий на Україні є, про те розорення, котре в українському селі спостерігається. Риков особливо цікавився допущеними перегинами, що мали місце в окремих випадках у хлібозаготівельній роботі, і я ці випадки Рикову розповідав. Далі, пам'ятаю, Риков на мою інформацію і на виклад окремих випадків перегинів мені сказав: «Ви гадаєте, що це окремі випадки головоत्याпства хлібозаготівельного апарату? Ви невірно розумієте. Це результат політики ЦК партії, котра веде село і сільське господарство до розорення». Колишній нарком торгівлі згадав і про те, що висловлені ним погляди на причини недороду 1928 р. в Україні поділялися «відомими людьми», в числі яких він називав голову «Укрхліба» Я.Г. Гольдіна, представника «Сільського господаря» Васильєва, В.П. Затонського, В.І. Порайка, Г.Ф. Гринька. Показово, що сам О.І. Риков, присутній у залі в ролі звинуваченого на процесі, проти цієї частини показів колишнього українського наркома торгівлі не заперечував, а навіть додав: «Для мене у той період було неочікуваним, що в особі Чернова я знайшов готового прибічника»¹⁴.

Не можна не згадати й про визнання, що його зробив на квітневому 1929 р. пленумі ЦК ВКП(б) А. Мікоян, розповівши про те, як М. Бухарін кілька годин сперечався зі Сталіним і висловив йому таку характерну погрозу: «Якщо бійка почнеться <...>, то ви нас оголосите відщепенцями від ленінізму, а ми вас — організаторами голоду»¹⁵.

Звісно, до такого специфічного виду джерел, як матеріали сталінських судових процесів, варто ставитися з обережністю, проте, здається, немає підстав сумніватися, що Риков і Чернов восени 1928 року справді могли зустрічатися, як і в тому, що частина українських політиків не могла не усвідомлювати прямого зв'язку між сталінським економічним курсом і катастрофічною ситуацією в українському селі й цілком могла бути психологічно налаштованою підтримати противників сталінської групи в ЦК ВКП(б). Безперечно однотайності в умовах недороду і голоду 1928–1929 р. не було в середній, а надто нижній управлінській ланках, зокрема серед голів сільрад, сміливі виступи яких проти згубних рішень «верхів», утім, здебільшого спричиняли усунення з посад, а часто й арешти.

Від початку серпня 1928 р., коли в Україні почалося збирання врожаю, негативна політична активність населення дещо поменшала. Проте ненадовго,

бо з початком осені вона знову почала невпинно зростати, набуваючи щораз більшої гостроти. Невдоволення помітної частини суспільства, зокрема, викликала карткова система. Кричущу несправедливість новації під назвою «хлібні картки» щодо селян відзначив у щоденнику Сергій Єфремов, зауваживши, що з селянами «особливо гарно виходить: хліб у них забрали, а тепер позбавляють і останнього способу добувати хліб, купуючи у того ж міста, що їх ограбувало»¹⁶. Втім, і ті городяни, яким пощастило дістати забірні книжки, особливих підстав для оптимізму не мали. Це стосувалося навіть робітників із хлібною нормою у 800 г, адже низькі норми видачі хліба для членів їхніх родин майже напевно гарантували проїдання пайка всією родиною. «Якщо моя родина голодуватиме, то мені доведеться від себе відірвати частину і віддати їй. Мені тоді буде недостатньо норми хліба. А раз так, то я на заводі не дам тієї продуктивності, що від мене вимагатимуть», — заявив у перші дні березня 1929 р. робітник шахти № 17 Катеринінського РУ на зборах, що їх скликала адміністрація після того, як 83 шахтарі відмовилися працювати через постійні продовольчі ускладнення¹⁷. Становище більшості населення, так званих «другорядних споживачів», взагалі було непевним, адже в умовах спровокованого владою безперестанного хлібного дефіциту ці люди мусили самі про себе дбати, купуючи хліб у приватних пекарнях і на базарах, де і ціни були високі, й перебої з постачанням регулярні. Навесні 1929 р. черги по хліб біля пекарень налічували вже не сотні, а тисячі розлючених людей, яких час від часу доводилося розганяти кінною міліцією.

Що гіршою ставала ситуація з хлібом всередині країни, то завзятіше преса писала про тяжке життя й голодування робітників і селян у капіталістичному світі. Це неабияк дратувало людей, особливо селян, що виливали свої почуття у злих листах до редакцій газет і безпосередньо більшовицьким правителям. «Ви бачите чуже під лісом, а своє під носом не бачите. Ви наповнюєте газети дурістю і дурите народ одинадцять років. Ви думаєте, що селянство таке вже дурне, що нічого і не тямить. Розуміє воно все», — відгукувався на статтю у «Радянському селі» про бессарабський голод селянин Мокрокалігірського району Шевченківської округи¹⁸. «Коли читаєш якусь газету, а найбільше “Радянське село”, як то влада в капіталістичних державах гнітить селянство, аж волосся до гори лізе <...> — іронічно писав до газети на цю ж таки тему селянин М. Гайда з с. Синівки Роменської округи. — У нас зовсім уже не те. Ви тільки подивіться: жоден з ораторів, яких буває по 15 на день, і не заїкнеться сказати, щоб селяни їли тільки раз на день. У нас їж, хоч лопни, аби було що, хоч і нема чого, а їж. Хлібозаготівлями викачали хліб до хунта, аж пишуть з голоду, а їж. От би і бесарабців так нагодували, як нас. Хоч і не хоч, а їж, та не кажи, що СРСР і влада в ньому погані. А на закуску пригостили б облігаціями — хоча й нема за що, а бери, бо запишемо в контрреволюціонери»¹⁹. «Я передплатник газети “Радянське село”, читаю цю, так звану, нашу селянську газету і бачу, що там пишуть про становище буржуазних держав, а нашому селянинові не краще від радянської влади, як там від буржуазної живеться <...>. Нам, селянам, закрили очі і кажуть, що “це ваша влада” і ми мусимо терпіти ці всі знущання і

вимагання <...>. Тільки в Харкові нема голоду, бо там верховна влада, а то скрізь голод і нема що кому казати», — написав у листі до Г.І. Петровського взимку 1929 р. ще один селянин, мешканець Уманщини, який, утім, свідомо не назвав свого ім'я через побоювання бути «названим контрреволюціонером і притягнутим»²⁰.

Тема продовольчих труднощів і голоду була чи не найголовнішою на селі під час кампанії перевиборів рад, яка тривала в Україні протягом жовтня 1928 р. — лютого 1929 р. Інформаційний відділ ОГПУ у січневому огляді спеціально відзначив, що в українських округах на перевиборчих зборах «основні питання порядку денного відсувалися, і обговорювалися майже винятково питання про-дускладень»²¹. У Куркулакській сільраді Мелітопольської округи, наприклад, під час обговорення «наказу» сільраді голова КНС Василенко і бідняк Чичет звернулися до зборів із такими словами: «Ви бачите, що ми голодуємо, пухнемо з голоду. Треба прямо сказати, що далі ми терпіти не можемо»²². А у с. Старошведському Херсонської округи селяни взагалі відмовлялися голосувати за «наказ», мотивуючи це бажанням емігрувати. Врешті голосуванням «за» — 146 виборців, «проти» — 15, іще 66 утрималися, до наказу було внесено настанову сільраді «не забувати про наявний еміграційний настрій населення»²³. Питання селян про хліб у найрізноманітніших інтерпретаціях фіксувала й Центральна виборча комісія України. Серед інших селянських запитань як характерні зазначено, зокрема, такі: «Чому це так, що врожайність збільшилася, а хліба немає?» (Конотопська округа), «Куди відправляється картопля?» (Глухівська округа), «Чому радвлада не дає зростати сільському господарству і як тільки господарство піднімається — його розорюють податками й воно знову бідніше?» (Конотопська округа), «Чому не хватає в нас хліба?» (Уманська округа), «Чому зерно вивозять з сіл, а не залишають на селі?» (Глухівська округа), «Куди так багато треба хліба?» (Білоцерківська округа), «Де дівається хліб, що його заготовляють?» (Чернігівська округа)²⁴.

Українська виборча комісія у звітній документації відзначила також специфічні «провокаційні дії» «куркулів» і помічене під час перевиборів неоднозначне ставлення до них частини бідноти. «Куркульські провокації» у так званих урожайних округах проявлялися у закличках заможних до бідноти «бути розумнішими», не віддавати хліб державі, а дбати про страхові запаси, «бо доведеться голодувати», а в недорідних округах — у жорсткій критиці неефективних дій радянської влади з надання допомоги потерпілим і намаганнях «послабити ефект урядових заходів» за рахунок розгортання власної благої діяльності: роздачі біднякам хліба, картоплі та сала, насіння і тяглової сили — зовсім безкоштовно або в кредит під низькі відсотки тощо²⁵. Не дивно, що під час перевиборів частина бідняцтва протестувала проти пропагованого владою поділу села на «куркулів» і «бідняків», а особливо проти вилучення та вивезення з села «куркульського хліба». Показовим було і те, що таку свою позицію біднота часто обґрунтовувала згадками про голодування навесні-влітку 1928 р., коли хліб держава вилучила, а належної допомоги так і не надала. «У нас куркулів немає. Коли будемо душити глитаїв — з голоду помremo», — кричала біднота

на зборах в одному з сіл Харківської округи. «Коли заможні здадуть хліб на зсиппункти, то звідтіл ми його вже не одержимо», «Коли буде потреба, я зможу заробити у куркуля пару пудів хліба, та ось минулою весною, коли викачали хліб в колонії, ми від держустанов крім обіцянок нічого не одержали», — говорили на зборах бідняки Маріупольської округи²⁶.

Взагалі кажучи, попервах нав'язлива агітаційна кампанія проти «куркуля» не мала виразної підтримки на селі й викликала радше роздратування. Це було зрозуміло, адже здебільшого радянські «куркулі» тяжко працювали на землі, мали повагу від односельців і до того ж традиційно правили за своєрідний приклад для наслідування. Зрозуміло, хтось із бідняків, бачачи успіх сусіда, міг і заздрити, і нарікати на свою гірку долю, однак мав при цьому природну для селянина мрію і собі колись захазяйнувати. Так само природною була в селі й неповага до нероб, ледарів і п'яниць, бідність яких не викликала співчуття й авторитету яким не додавало заохочуване владою просування по кар'єрних сходинках у КНС, комсомолі та сільрадах. Справжнє ставлення хліборобів до «куркулів» і «бідняків» виразно відбивала народна приказка, яку записав Сергій Єфремов: «Селяни кажуть: кулак у нас той, хто, лягаючи спати, кладе під голову кулака, о 3-ій годині схоплюється й біжить на поле працювати. Середняк — у його сакви спереду і ззаду, сам посередині, на поле виходить о 5 годині. А незаможник той, хто о 9 год. з цигаркою в зубах та портфелем під пахвою повагом простує до сільради»²⁷.

Однак мірою загострення продовольчих ускладнень і насування голоду у взаєминах заможної та біднішої частини селянства щораз більше назрівала нетерпимість і ворожість. Виконавши і багаторазово перевиконавши свої зобов'язання перед державою у здачі хліба, сплативши надвисокі податки — і за себе, і за біднішого сусіда, нарешті, так само зазнавши збитків через неврожай, селяни з міцнішими господарствами зовсім не хотіли віддавати задарма всі свої запаси хліба, тож вишукували різні способи його приховати: передавали хліб на збереження лояльній бідноті, змішували його з половиною, а то і закопували в ямах. Захищаючи «своє», «зароблене потом і кров'ю», заможно-середняцька частина села була готова й на радикальні дії: селяни зустрічали представників влади на своєму подвір'ї з сокирами, косами і вилами в руках, били активістів, підпалювали їхні оселі й навіть убивали.

Тим часом біднота, яка перша відчула на собі лещата голоду, природно шукала можливості дістати хліба. Тож масована антикуркульська пропаганда й заклики забирати хліб у «куркулів» зрештою досягали мети. Взимку-навесні 1929 р. у зведеннях спецорганів почастишали повідомлення про вимоги голодної бідноти «розправитися з куркулями», «забрати у них силою хліб», а також і про різні силові ексцеси в селі, свідками, а то й безпосередніми учасниками яких нерідко ставали представники сільської влади та відряджені на село уповноважені партійці. 3 лютого 1929 р. у с. Фрунзівці Великокріківського району Кременчуцької округи на загальних зборах, що відбувалися у шкільному приміщенні, «куркулям» Сухину та Михайлику в ультимативній формі було наказано продати хліб державі, а коли вони відмовилися, розлючені бідняки та

червоні партизани поперекидали шкільні парти і заходилися бити заможних палицями й кулаками та плювати їм в обличчя. Вранці «куркулі» хліб здали²⁸. А в с. Лівобережній Кишенці Кишеньківського району на Кременчуччині протягом 10–15 квітня 1929 р. раптом загорілися оселі п'яти заможних господарів, при цьому спецоргани зафіксували такі характерні розмови серед бідноти: «Це, щоб вони не брали по 6 руб. за пуд борошна і по рублю за пуд соломи», «Інакше немає виходу, якщо не продає за дешевою ціною — пали його!»²⁹.

Преса всіляко шельмувала «куркульський терор» і натомість вихваляла різні методи силового тиску бідноти на заможних, називаючи це «класовою боротьбою» та «проявом класової свідомості». Видається, однак, що скоєні в стані афекту кримінальні дії спантеличених перманентним грабунком заможних селян, як і напівголодних або й голодних бідняків проти утримувачів хліба, навряд чи були виявом «класових почуттів», а радше девіантної поведінки, безпосередньо провокованої владою і, звісно, ситуацією з голодом.

Голод похитнув моральні засади частини суспільства. Він руйнував традиційну систему добродійної допомоги нужденним. У селі побільшало доносів, частина бідняцтва добровільно брала участь в обшуках приватних осель і господарських приміщень односельців, привласнювала їхнє майно, виставлене на продаж. Численні зловживання, а попросту кажучи, злочини, супроводжували й розподіл продовольчих пайків — навіть призначених дітям. Випадки «несправедливого» складання списків і банального розкрадання продовольства, коли дитячі пайки проїдали дорослі, або коли пайки записували на «мертві душі», ретельно описувала преса, особливо окружна. Газети не шкодували епітетів для такого роду винуватців, але водночас мовчали про те, що державних пайків від самого початку було надто мало і саме дефіцит провокував усілякі зловживання з розподілом.

Ще одним помітним явищем в умовах недороду і голоду стало зростання проявів ксенофобських та антисемітських настроїв. Стереотипні уявлення про «жидівсько-кацапську владу», «кацапів» і «жидів» — визискувачів хліба та призвідців голоду, притаманні якійсь частині українського населення, час від часу виливалися у цілком конкретні дії. Взимку 1929 р. в с. Понятівці на Одещині під впливом розмов на кшталт «Що ми будемо годувати єврейських дітей, коли наші голодують», зі списків на отримання пайків викреслили єврейських дітей³⁰. У Покровському районі Запорізької округи бандитський напад на єврейську переселенську колонію призвів до психічного струсу й смерті людей; у квітні 1929 р. погромників було засуджено до розстрілу³¹. З другого боку, серед єврейства, особливо містечкового, загроза голоду підживлювала ще свіжі жахливі спогади про погроми 1919 р. й сприяла появі «хворобливих шовіністичних настроїв, атмосфери відчуженості і ворожості до навколишнього населення»³².

Навесні-влітку 1929 р. голодні настрої в Україні досягли апогею. Селянські листи до червоноармійців переповнюють описи руйнації та голоду та повідомлення про те, що конфіскації хліба тривають. «Життя дуже тяжке настало, — сказано в листі, надісланому до Чугуївських таборів. — Їсти людям немає чого.

Чимало людей ходить пухлих від голоду, а зараз у селі ходять та грабують, забирають хліб до хунта»³³]. «Іване, ти кажеш, що вас добре там харчують, то, мабуть, нашим хлібом, який вижимають з селян нашого села і району. Це не хлібозаготівля, а справжній грабунок... Прямо не живеш, а одживаєш», — написано в іншому листі, адресованому червоноармійцеві, який перебував на терзборах у Черкасах³⁴.

Як і попереднього року, дописувачі були одностайні в оцінках причин недороду і голоду. «У нас голод тому, що здали весь хліб», «Якщо іще продовжиться існування радянської влади, то нас усіх не стане, усім доведеться померти», «Якщо у нас кожного роду неврожай, то в цьому сама влада винувата. Вона намагається останнє забрати, тисне селянина і не дає розвиватися його господарству», — такі характерні розмови фіксувало ГПУ в середовищі середняків на Херсонщині³⁵. Подібними були настрої і в інших округах. Як і раніше, по селах раз у раз спалахували бунти: люди вимагали хліба або перешкоджали його вивезенню. І це відбувалося однаково і в офіційно визнаних недорідними, і в так званих урожайних округах. Наприклад, 20 квітня 1929 р. у с. Манжелія Великокринківського району близько 300 жінок, розлючених перебоями з постачанням хліба голодним, вимагали розподілити підготовлені до вивозу 9 тис. пудів зерна, погрожуючи рознести сільраду. Натовп розійшовся лише після того, як за розпорядженням представника РВК хліб було видано³⁶. А 25 квітня почалися заворушення в с. Хухри Охтирського району Харківської округи. Тут гостро потребували допомоги 350 бідняцьких родин, яких вигадлива сільрада вирішила задовольнити сурогатним борошном, виготовленим із відходів збіжжя, зібраних біля трієрів після очистки засівного матеріалу. У проханні селянок додати до борошна хоча б трохи зерна сільрада відмовила, хоча запаси його на зсипному пункті були. Дізнавшись про те, що це збіжжя готують до вивезення в Охтирку, 350 жінок вдалися до організованого опору цьому, волаючи: «Не дамо вивозити хліб, самі сидимо голодні»³⁷.

Масове невдоволення виявляли люди і через нестачу та погану якість пайків, що їх видавали як державну допомогу. У с. Кам'яний Брід Первомайської округи ГПУ зафіксувало такі розмови: «Навіщо в газетах писати, що десь там за кордоном голодує багато тисяч. Тих вони бачать, а нас тут скільки голодує, а їм і не видно. Прийдеш до сільради — посилають до РВК, підеш до РВК — посилають до сільради. Ось тобі і вся допомога»³⁸. Те, що влада не реагувала на благання про допомогу, як і те, що по селах тривали конфіскації хліба, навіювало людям думки про те, що голод комуністична влада організує навмисно, аби знищити селян фізично. В лютому 1929 р. на загальних зборах у с. Єремівці Кременчуцької округи член КНС заявив таке: «У влади, мабуть, така політика, щоб у всіх забрати хліб, пообіцяти хліб бідності, бідноту обдурити, щоб усі загинули»³⁹. В березні 1929 р. у с. Могильному Хашуватського району Первомайської округи, де голодувало близько 60% бідноти, спецоргани фіксували такі розмови: «У газетах пишуть і кажуть про допомогу бідності, насправді ж хочуть всіх заморити голодом»⁴⁰.

Хоча негативну політичну активність антикомуністичного та антирадянського спрямування було помітно по всіх регіонах СРСР, де відчувалися продовольчі труднощі, виразною її особливістю в Україні стало найтісніше переплітання соціальних і національних мотивів. Поважна частина українського суспільства оцінювала соціальні катаклізми, що супроводжували більшовицьке правління, зокрема і голод 1928–1929 р., через призму національних почуттів та національних інтересів. І це вочевидь непокоїло владу.

Вже у березні 1928 р. лідер республіканської партійної організації Л.М. Каганович мусив визнати, що в Україні розгортання надзвичайних заходів спричинило «посилення шовінізму», і то «не тільки зверху, але й знизу»⁴¹. «Ми, — казав він у виступі на пленумі ЦК КП(б)У, — маємо балачки про те, що ось у Москву вивозять хліб, цукор... Питання про Москву, про Радянський Союз, питання, що на них Волобуєв дав глибоко фальшиві, неправдиві й мерзенні відповіді, нині гостро ставить куркуль»⁴². Цю ж тему 16 липня 1928 р. порушив на зборах активу Харківської парторганізації новопризначений генеральний секретар ЦК КП(б)У С.В. Косіор. «На Україні дехто шепоче, — відзначив він, — що, мовляв, хліб вивозять до Москви. Безперечно, це плітки контрреволюційного, петлюрівського походження. Ясно, що наші вороги і по цій лінії б'ють»⁴³.

Зроблені на найвищому рівні публічні визнання факту зростання національних настроїв в Україні були вельми показовими і, як можна судити за архівними матеріалами, загалом адекватно відбивали тогочасні реалії. Справді, такі «незручні» для влади питання, як-от «куди подівся зібраний в Україні хліб?», «як сталося, що житниця залишилася без хліба?», «чому хліборобна республіка голодує?», не тільки жваво обговорювалися в різних верствах населення, але й тісно пов'язували в суспільній свідомості руйнацію селянських господарств і голод в Україні з її перебуванням у складі СРСР, повною залежністю республіки від союзного центру (Москви). На цьому тлі природно поставало питання про невідповідність для України перебування у складі СРСР і про бажаний для неї статус самостійної держави. Водночас невдоволення колоніальним сьогоденням України розворушувало історичну пам'ять, повертало суспільну думку до державотворчого досвіду доби революції та громадянської війни. Згадки про Центральну Раду і Директорію, їх вождів — передовсім Симона Петлюру, постать якого стала символічним уособленням ідеї самостійної української держави, а також позитивні оцінки Української Народної Республіки та спроби пояснити сучасні труднощі її поразкою постійно присутні в донесеннях інформаційного відділу ЦК КП(б)У й у зведеннях ГПУ в контексті наголошування зростання в республіці «петлюрівщини» та «яскраво шовіністичних настроїв».

Характерні з цього погляду розмови спецоргані фіксували, зокрема, у частинах УВО вже в лютому–березні 1928 р. Обурюючись хлібними реквізиціями і фінансовим тиском на батьків, червоноармійці-селяни прямо казали: «Краще було б, якби Україна відокремилася від Росії. Нам би краще жилося, а то хліб давай Росії, а вона продає за кордон. Ось і виходить, що Україна як та дійна

корова»⁴⁴, «Селянству було б краще, якби Україна була самостійною. Тоді ми самі керували би своєю країною і народом», «СРСР тому й агітує за Радянський Союз, що боїться залишитися без українського хліба»⁴⁵. Водночас червоноармійці в розмовах між собою відзначали, що «Центральна Рада не ображала б селянство так, як це робить радянська влада», та виступали на захист Петлюри, якого політруки намагалися дискредитувати, представляючи його «бандитом», «погромником», «зрадником інтересів України» тощо. «Влада Петлюри дійсно боролася за інтереси України, а тепер усі розпорядження йдуть з Росії, котра живе за рахунок України»⁴⁶, — гомоніли селяни. — «Петлюра не встиг себе проявити, і невідомо, яким би він був, якщо б залишився при владі»⁴⁷; «Був би Петлюра, то в Україні всього було б удосталь»⁴⁸.

Мірою загострення продовольчої ситуації та насування голоду національні почуття в масі населення України дедалі загострювалися і поширювалися не тільки в селі, але й у містах серед інтелігенції, серед частини робітництва, не кажучи вже про тісно пов'язані з селом територіальні частини РСЧА. У травні 1928 р. на підприємствах Одеської округи серед робітників можна було почути: «Уряд вивозить хліб за кордон, а ми голодуємо», «Москва їсть білий хліб, котрий вивозить з України»⁴⁹. За інформацією секретаря Полтавського ОПК, влітку 1928 р. під час зборів 1200 залізничників, лунали «самостійницькі, куркульські настрої» на кшталт: «Полтавщина — це центр хліба на Україні, а ви вивезли все у Москву, Ленінград, і там їдять білий хліб, а у нас нема і чорного»⁵⁰. Подекуди така активність і відвертість коштувала надмірно балакучим втрати роботи, навчання або, як мінімум, проробки в ГПУ. 6 липня 1928 р., наприклад, особіст Сиваков допитав у 153-му стрілецькому полку студента першого курсу хіміко-фармацевтичного факультету одного з одеського вишів Марка Летичевського, який, перебуваючи у складі студбату в таборах, гаряче дискутував зі своїми товаришами на «заборонені теми». «За моїм переконанням, відхід України від Союзу в самостійну одиницю і для політичного зміцнення над пролетаріатом Польщі, є бажанням селянської маси, адже в умовах Союзу українські селяни не гарантовані за приналежність їм врожаю... — казав студент. — Конституція СРСР наголошує, що кожний союзник має право вийти з Союзу за своїм бажанням. Це право, як і багато інших, неправдоподібне. Наприклад, настрої селянських мас за вихід із Союзу, причому будь-яке тлумачення конституції Союзу не по-московськи, переслідується силою московської зброї»⁵¹.

По селах націоналістичні, до того ж забарвлені поразництвом настрої, були особливо поширені. «Через два місяці на Україну придуть поляки, і тоді настане кінець хлібозаготівлям»⁵²; «У нас немає хліба тому, що влада його вивозить до Москви, а вивозить тому, що знає: невдовзі вона залишиться без України. Ну нічого, приходять строк їм п'яти намазувати», — такі розмови серед селянства постійно фіксували спецоргани влітку 1928 р.⁵³ Як характерне оцінювалося у зведеннях також виказування сподівань на відновлення української самостійності в разі війни Польщі проти СРСР. У липні 1928 р. один із сількорів Іванівського району Волинської округи розповів у листі до «Крестьянской газеты», як місцеві «куркулі», проходячи повз церкви, скидають шапки

і моляться за Левицького — «щоб скоріше прийшов на Україну»⁵⁴. На початку серпня по селах Шепетівської округи активно ходили чутки про готовність поляків добровільно оголосити Україну самостійною⁵⁵. Тоді ж у м. Любарі Бердичівської округи поширився поголос, що Варшава найближчим часом скличе важливе засідання сейму, після чого, мовляв, більшовики без бою мають покинути українську територію, Україну буде проголошено самостійною державою на чолі з президентом Д. Левицьким, а командувачем її збройних сил стане отаман С. Петлюра, якого насправді не забили⁵⁶. У Лубенській окрузі селяни, за повідомленням ОПК, демонстративно запитували уповноважених із питань хлібозаготівель: «А чи скоро Україна воюватиме з Росією?». Загалом же влітку-восени 1928 р. агітацію «петлюрівського гатунку», пов'язану з чутками про війну, відзначено у Бердичівській, Білоцерківській, Вінницькій, Дніпропетровській, Київській, Лубенській, Маріупольській, Мелітопольській, Могилівській, Полтавській, Херсонській та Шепетівській округах⁵⁷.

Про війну поляків проти СРСР і «бажання Польщі звільнити українців від більшовицького ярма» жваво говорили в українських селах також і взимку-навесні 1929 р.⁵⁸ Міцніли й націоналістичні, в антисоюзні тони забарвлені настрої, які почасти охопили й радянський актив. Наприклад, у с. Суханах Богодухівського району на Харківщині серед незаможників було чути розмови про те, що «Україна голодує, а Москва забезпечена білим хлібом». Комсомольці с. Василиці Черкаського району під час лекції про міжнародне становище СРСР зчинили галас: «Навіщо нам говорять про загрозу з-за кордону, коли нас Москва душить?». А водночас вони запитували: «Чому така різниця: Росія не хліборобна, а має кіло хліба по 17 коп., а Україна — фунт (1 фунт = 0, 4095 кг. — Л.Г.) по 10 коп.?»⁵⁹ У с. Водяному Берестівського району на Маріупольщині один із місцевих активістів, член партії, заявив селянам: «Україна — колонія Росії, з котрої вона бере хліб і податки. Українців душать і не дають їм пощади»⁶⁰. Настрої позапартійної, передусім заможного-середняцької частини села, були ще радикальніші. «Доки ми будемо під владою Росії? — у запалі питав один із заможних селян с. Тарасівки Куп'янської округи. — Нам треба відокремитися від москалів. З Росією нам жити не з руки. У нас маса багатств, і все забирає Москва»⁶¹. «Все, що у нас забирають, кацапи вивозять, а ми, українці, голодні й босі. Так довго не буде, усе перевернеться, — з обуренням говорили між собою середняки з с. Бубнової Слобідка на Черкащині; «Очищають нашу Україну від хліба і вивозять його в Росію, — вторили їм середняки з с. Ксендзівки на Уманщині. — Росія обдурює Україну: забирає хліб, цукор, а мануфактуру нам не дає, і до того ж морить голодом»⁶².

Свідченням усвідомлення залежності України від союзного центру стало й зростання настроїв розчарування та роздратування українськими можновладцями, зокрема Григорієм Петровським. Попри те, що на ім'я голови ВУЦВК йшов безперервний потік листів від тих, хто сподівався «знайти правду і захист» від несправедливих утисків місцевої влади, його несамостійність і залежність від центру для багатьох була очевидною. «Петровський — ставленик Москви, що Москва захоче, те він і зробить», — говорили селяни між собою й додавали,

маючи на увазі розподіл між центром і республікою вирощеного на українській землі хліба: «Петровському дістається шкуринка, а Калініну — м'якушка»⁶³. Сумнівний авторитет «українського вождя» в масі селянського населення демонстрував і характерний селянський анекдот, записаний у щоденнику Єфремова: «Читає дядько газету — помалу і трудно: “На Дніпрельстані одбулось вітання представника влади, Всеукраїнського старости т. Г.І. Петровського. Стрінули його інтернаціональним гімном...” “Отаке, — додає од себе, — яка Влада, таке й вітання”»⁶⁴.

Звісно, недорід і голод 1928–1929 р. боляче вдарили не лише по українцях, але й по греках, євреях, німцях, поляках тощо. Проте, на відміну від українських селян, більшість яких можливі зміни у своєму становищі пов'язували з майбутньою війною та переминою влади у самій Україні, представники національних меншин — наприклад німці, об'єднані, як сказано у зведеннях спецорганів, у «єдиний націонал-клерикальний фронт»⁶⁵, воліли еміграції. «Німці у Росії — пасинки, треба їхати до Америки», «Краще бути в Америці добрим, ніж у Росії поганим господарем, котрого нарікають куркулем», — такі розмови точилися серед колоністів⁶⁶. Антирадянські настрої були й у середовищі євреїв — дрібних ремісників, кустарів і торгівців. «От влада, від якої нікому життя немає. До цього часу нас тиснули, а тепер і селян за горлянку взяли. Краще сидіти у смузі осілості й їсти білий хліб, ніж за смугою гризти каміння», «Відкрийте нам кордони, жодного іншого виходу ми для себе не бачимо», — можна було почути серед них⁶⁷. Негативну політичну активність помітно було й у середовищі поляків, передусім прикордонних округ. Вони й раніше трималися замкнено, нишком висловлюючи жаль із приводу «історичної несправедливості» — свого перебування у складі УСРР. А тепер, потерпаючи від тиску на село, недороду і голоду, поляки подекуди відверто висловлювали своє прагнення «бути у Польщі». Військові маневри у Волинській окрузі, проведені влітку 1928 р., мешканці навколишніх сіл сприйняли як провіщення війни. За спостереженнями ГПУ, «майже у кожному селі польського району помічалася зловтіха з приводу майбутньої зміни влади»: завершення маневрів, що так і не переросли у війну, дещо охолодили пристрасті, але все одно настрої поляків залишилися вичікувальними⁶⁸. Антирадянську налаштованість поважної частини польського населення показала також і розгорнута навесні-влітку 1929 р. кампанія висування делегатів на з'їзд зарубіжних поляків, що мав відбутись у Польщі. У Волинській окрузі, повідомлялося у надісланому до ЦК КП(б)У 29 липня 1929 р. спеціальному зведенні ГПУ УСРР, поляки заявляли, що «польський кордон має бути до Києва», наполягали, щоб обрані від них делегати «уповноважили польського президента на відторгнення України й Білорусії та приєднання їх до польської держави», пропонували «вислати місцевих поляків з України, а звідти українців до СРСР»; у Кам'янецькій — висловлювали надії на те, що Польща «підє війною проти радянської влади»; у Київській — обговорювали перспективи приєднання України до Польщі й також вимагали, щоб делегати «їхали прямо до Варшави і там розповіли, як нас душить радянська влада, та просили взяти нас під польське опікування»; в Уманській — категорично твердили: «Радянська

влада нас переслідуює. Нашою батьківщиною може бути тільки Польща, а не Радянський Союз»⁶⁹.

Таким чином, аналіз численних документів свідчить про те, що попри значні пропагандистські зусилля влади, серед українського населення, передусім його селянської частини, були поширені переконання, що причиною українського голоду 1928–1929 рр. став не недорід, а конфіскаційна політика радянської влади, передусім впровадження системи надзвичайних заходів, завдяки яким селяни залишилися без страхових запасів. Показово, що аналогічні висновки стосовно причин голоду неpubлічно і публічно робило й чимало представників різних рівнів влади, що доводить існування у владному середовищі опозиційних настроїв, переважно пов'язаних із переконанням у помилковості дій Сталіна та його оточення.

¹ Бем Н.В. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х — 1933 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України — К., 2004. — 18 с.; Георгізов Г.М. Українське селянство доби непу: динаміка політичних настроїв та свідомості: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Георгізов Г.М.; Ін-т історії України Нац. акад. наук України. — К., 2008. — 205 арк.; Капустян Г.Т. Дві «правди» або українське село в двадцять років двадцятого століття / Г.Т. Капустян. — Кременчук, 2003. — 324 с.; Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. В. Івашко, В. Корнієнко. — К.: Вид-во «Основи», 1997. — 423 с.; Стасюк О.О. Геноцид українців: деформація народної культури / О.О. Стасюк; Міжнар. благодійний Фонд «Україна 3000». — К.: Стило, 2008. — 223 с. та ін.

² Центральний державний архів вищих органів державної влади України (далі — ЦДАВО України), ф. 338, оп. 2, спр. 20, арк. 28; ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 6, спр. 596, арк. 150–151. Публ.: Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документи и материалы в 4 томах. Том 2. 1923–1929. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000, с. 661.

³ Російський державний архів соціально-політичної історії (Далі — РДАСПІ), ф. 445, оп. 1, спр. 86, арк. 31.

⁴ ЦДАВО, ф. 338, оп. 2, спр. 20, арк. 28.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 2772, арк. 49–55.

⁶ «Совершенно секретно»: Лубянка — Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). — Т. 6. — М., 2004, с. 226.

⁷ «Совершенно секретно»: Лубянка — Сталину, т. 6, с. 241.

⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2774, арк. 89–90.

⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 6, арк. 339.

¹⁰ ЦДАГО, ф. 1, оп. 16, спр. 6, арк. 337–338; оп. 20, спр. 2844, арк. 61; Російський державний військовий архів (далі — РДВА), ф. 25899, оп. 2, спр. 430, арк. 714–716.

¹¹ РДВА, ф. 9, оп. 28, спр. 58, арк. 207–209.

¹² РДВА, ф. 25899, оп. 2, спр. 430, арк. 538.

¹³ «Кажучи про недорід на Україні, — переказувала зміст виступу голови союзного РНК газета «Комуніст», — тов. Риков визнав, що недорід на Україні вдарює по всьому Союзу, одначе висловив тверду впевненість, що нам пощастить забезпечити харчами потерпілі райони та обсяяти селянські землі. Бо на допомогу бідноті мобілізовані ресурси всього СРСР» Див.: «Розмова з головою Раднарком СРСР тов. Риковим», Комуніст, 1928, 30 вересня.

¹⁴ Стенограма Бухаринско-троцькистского процесса. 2–12 марта 1938 г. Продолжение вечернего заседания 2 марта 1938 года. [Електронний ресурс:] <http://www.hrono.ru/dokum/1938buharin/vec2-3-38-1.php>; заголовок з екрана.

¹⁵ Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. В 5-ти томах. — М.: Междунар. фонд «Демократия», Материк, 2000. Том 4: Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП(б) 16–23 апреля 1929 г., с. 247.

¹⁶ *Єфремов С.О.* Щоденники, 1923–1929 / С.О. Єфремов; упоряд.: О.І. Путро та ін.; наук. ред. Е.С. Соловей. — К.: Газета «Рада», 1997, с. 741.

¹⁷ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2987, арк. 18–19.

¹⁸ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2700, арк. 34.

¹⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2700, арк. 35–36.

²⁰ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2700, арк. 4.

²¹ «Совершенно секретно»: Лубянка — Сталину, т. 7, с. 50.

²² ЦДАВО, ф. 1, оп. 5, спр. 1044, арк. 7.

²³ ЦДАВО, ф. 1, оп. 5, спр. 1016, арк. 21 зв.

²⁴ ЦДАВО, ф. 1, оп. 5, спр. 1016, арк. 7–10.

²⁵ ЦДАВО, ф. 1, оп. 5, спр. 1015, арк. 7, 10, 13; спр. 1022, арк. 4 зв

²⁶ ЦДАВО, ф. 1, оп. 5, спр. 1016, арк. 29.

²⁷ Сергій Єфремов, Щоденники, с. 736–737.

²⁸ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2989, арк. 38–43.

²⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2987, арк. 50.

³⁰ Червоний степ, 1929, 27 лютого.

³¹ Правда, 1929, 27 квітня.

³² РДАСПІ, ф. 445, оп. 1, спр. 86, арк. 30.

³³ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2989, арк. 104–108.

³⁴ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2989, арк. 95 зв.

³⁵ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2987, арк. 60.

³⁶ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2987, арк. 50, 52.

³⁷ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД, т. 2, с. 883–884.

³⁸ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2987, арк. 54–60.

³⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2989, арк. 59.

⁴⁰ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2987, арк. 56.

⁴¹ РДАСПІ, ф. 81, оп. 3, спр. 108, арк. 13.

⁴² РДАСПІ, ф. 81, оп. 3, спр. 108, арк. 13.

⁴³ «Підсумки липневих пленумів ЦК ВКП(б) та ЦК ЛКСМУ: Доповідь генерального секретаря ЦК КП(б)У тов. Ст. Косіора на зборах активу Харківської парторганізації 16 липня 1928 року», Комуніст, 1928, 18 липня.

⁴⁴ РДВА, ф. 9, оп. 28, спр. 58, арк. 174зв.

⁴⁵ РДВА, ф. 25899, оп. 2, спр. 430, арк. 387.

⁴⁶ РДВА, ф. 25899, оп. 2, спр. 430, арк. 405.

⁴⁷ РДВА, ф. 9, оп. 28, спр. 81, арк. 2.

⁴⁸ РДВА, ф. 25899, оп. 2, спр. 430, арк. 540.

- ⁴⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2775, арк. 17.
⁵⁰ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2775, арк. 88–90.
⁵¹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2642, арк. 93.
⁵² ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2775, арк. 115.
⁵³ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2987, арк. 61.
⁵⁴ Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 5, оп. 1, спр. 43, арк. 81.
⁵⁵ Державний архів Запорізької області (ДАЗО), ф. 1, оп. 1, спр. 834, арк. 18.
⁵⁶ ДАРФ, ф. Р-5446, спр. 1644, арк. 111.
⁵⁷ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2824, арк. 96; ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 834, арк. 18.
⁵⁸ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2989, арк. 32 зв., 79.
⁵⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2989, арк. 6.
⁶⁰ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2989, арк. 11.
⁶¹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2989, арк. 25.
⁶² ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2989, арк. 26.
⁶³ РДВА, ф. 25899, оп. 2, спр. 430, арк. 405.
⁶⁴ Сергій Єфремов, Щоденники, с. 682–683.
⁶⁵ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2688, арк. 52зв.
⁶⁶ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2688, арк. 77.
⁶⁷ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2642, арк. 91.
⁶⁸ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2688, арк. 87.
⁶⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2688, арк. 38–44.

Продовольственный кризис и голод 1928–1929 гг. в оценках украинского населения

В статье анализируются оценки населением УССР причин голода 1928–1929 гг., выясняются особенности негативной политической активности, обосновывается тезис о тесном переплетении в ней национальных и социальных мотивов.

Ключевые слова: УССР, продовольственные осложнения, голод 1928–1929 гг., общественное сознание.

The food crisis and famine 1928–1929 in Ukrainian population estimates

This paper analyzes the responses of various social strata Ukrainian SSR on food complications their assessment about the causes of hunger 1928–1929 biennium, defined negative features of political activity, the close interlocking reasoning it national and social reasons.

Keywords: SSR, food complications, hunger 1928–1929 biennium, social awareness.